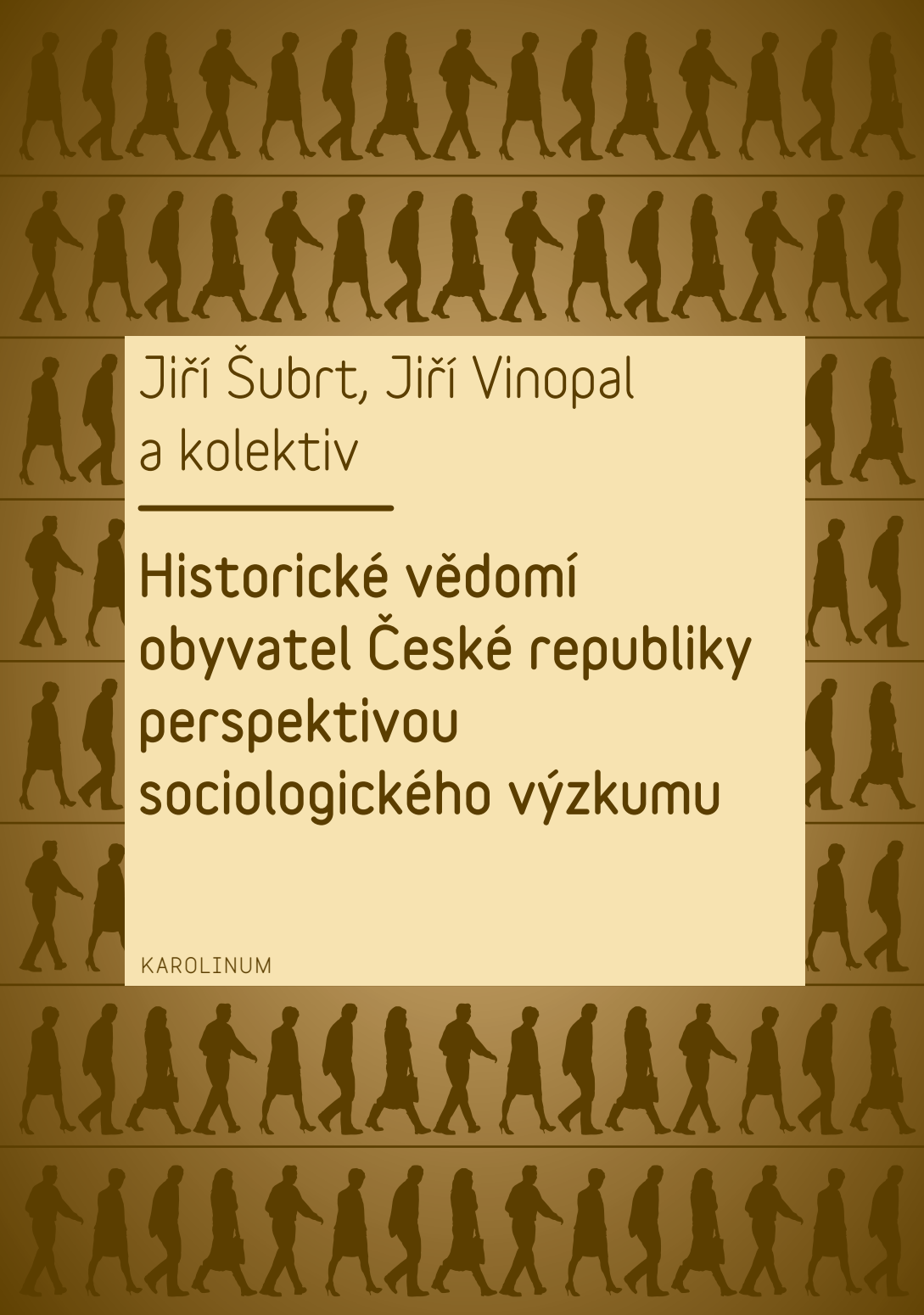

The background of the entire cover is a repeating pattern of silhouettes of people walking. The silhouettes are in a dark brown color and are arranged in horizontal rows. Each row contains a sequence of figures in various walking poses, creating a sense of movement. The central text is set against a light beige rectangular background that contrasts with the patterned background.

Jiří Šubrt, Jiří Vinopal
a kolektiv

Historické vědomí
obyvatel České republiky
perspektivou
sociologického výzkumu

KAROLINUM

**Historické vědomí
obyvatel České republiky
perspektivou
sociologického výzkumu**

**doc. PhDr. Jiří Šubrt, CSc.
PhDr. Jiří Vinopal, Ph.D.
a kolektiv**

Recenzovali:

doc. PhDr. Blažena Gracová, CSc.
PhDr. František Kalvas, Ph.D.

Vydala Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum
Redakce Kamila Veselá
Grafická úprava Jan Šerých
Sazba DTP Nakladatelství Karolinum
Vydání první

© Univerzita Karlova v Praze, 2013
© Jiří Šubrt, Jiří Vinopal, 2013

Text byl zpracován v rámci řešení projektu GAČR 403/09/0862
„Sociologický výzkum historického vědomí obyvatel České republiky“.

ISBN 978-80-246-2140-1
ISBN 978-80-246-2725-0 (online : pdf)

Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum 2014

<http://www.cupress.cuni.cz>

Obsah

Úvodem	9
1. Historické vědomí a kolektivní paměť (Jiří Šubrt)	13
2. Vztah dnešních Čechů k historii	26
2.1 Zájem o historii (Martin Vávra)	27
2.1.1 Jak se občané České republiky sami zajímají o historii	27
2.1.2 Do jaké míry se lidé zajímají o jednotlivé oblasti dějin	32
2.1.3 Které historické období považují občané za nejzajímavější	35
2.1.4 Jak se Češi zajímají o evropské památky	37
2.2 Zdroje, z nichž se utvářejí představy o historii (Martin Vávra)	39
2.3 Znalost dějin, její význam a úroveň (Karel Černý, Jiří Šubrt)	46
2.4 K problematice školní výuky dějepisu (Karel Černý, Jiří Šubrt)	52
2.4.1 Postavení dějepisu v rámci školních osnov	53
2.4.2 Názory občanů a učitelů na současnou úroveň výuky dějepisu	60
2.4.3 K otázce znalosti světových, evropských a národních dějin	67
3. Charakteristiky historického vědomí	70
3.1. Jaký význam má historie pro českou společnost? (Jiří Vinopal, Jiří Šubrt)	72
3.2. Jaké jsou představy Čechů o povaze historie? (Jiří Vinopal)	77
3.2.1 Představy o charakteru historického vývoje	77
3.2.2 Představy o vlivech, které působí na historický vývoj	81
3.2.3 Představy o hranicích historie	86
3.3. Čím je podle české veřejnosti formováno historické vědomí? (Jiří Vinopal, Jiří Šubrt)	90
3.3.1 Představy o faktorech formujících obraz historie	90

4. Vztah Čechů k národním dějinám

4.1. Hodnocení českých národních dějin	
(Stanislav Hampl, Jiří Šubrt, Martin Vávra, Jiří Vinopal)	98
4.1.1 Poznatky z dosavadních výzkumů	99
4.1.2 Celkové hodnocení českých dějin	107
4.1.3 Období rozkvetu a úpadku v českých dějinách	108
4.1.4 Hodnocení jednotlivých období národní historie	111
4.1.5 Hodnocení postav české historie	115
4.1.6 Místa jako symboly národních dějin	123
4.2 Problémy s interpretací českých dějin (Jiří Vinopal)	126
4.2.1 Jsou Češi schopni se dívat na dějiny objektivně?	128
4.2.2 Je možný jednotný výklad husitsví?	131
4.3 Názory na nedávné české dějiny a sametovou revoluci	
(Stanislav Hampl, Jiří Vinopal, Jiří Šubrt, Marcel Tomášek)	134
4.3.1 Názory občanů České republiky na české dějiny od první světové války	135
4.3.2 Hodnocení sametové revoluce	138
4.3.3 Názory na společenskou situaci před listopadem 1989 a po něm	141
4.3.4 Proměny názorů na předlistopadové období po sametové revoluci	146
4.3.5 Názory na vývoj české společnosti v posledních 20 letech	150
4.3.6 Očekávání vývoje české společnosti v následujících 10 letech	157
4.4 Rodiny a generace (Jiří Vinopal)	160
4.4.1 Rodinná historie	160
4.4.2 Ovlivnění generací historickými událostmi	166
4.5 Vztah Čechů ke katolicismu a protestantismu (Dana Hamplová)	169
4.6 Česká národní identita, její vývoj a sociální zázemí (Klára Vlachová)	173
4.7 Národní hrdost (Martin Vávra)	181
4.7.1 Význam státních svátků	182
4.7.2 Hrdost na národní historii	183
4.7.3 Mají být informace o dějinách otevřené, nebo mají hlavně posilovat národní hrdost?	184
4.8 Místo Čechů v Evropě (Stanislav Hampl, Jiří Šubrt)	186
4.8.1 Kam patříme z hlediska kultury a mezinárodní politiky	186
4.8.2 Vztah k Evropské unii	191
4.8.3 Naše slovanství	194
4.8.4 Jak má naše kultura blízko či daleko k jiným kulturám	195
4.8.5 Kdo jsou naši spojenci	198

Závěrem	205
Přílohy	214
Příloha 1 Metodologická poznámka ke grafům znázorňujícím výsledky faktorových analýz	214
Příloha 2 Focus groups realizované v rámci projektu	215
Příloha 3 Dotazník výzkumu Historické vědomí 2010	217
Literatura	248
Autoři	254

Úvodem

Historické vědomí, kterým se v této knize zabýváme, má velmi blízko k tomu, co bývá označováno výrazem kolektivní paměť. Oba pojmy spolu souvisejí, považujeme však za vhodné mezi nimi rozlišovat. Když jsme se začali před několika lety touto tematikou zabývat, přistupovali jsme k ní do značné míry intuitivně. O tom, že jsme za předmět svého bádání označili historické vědomí, a nikoli kolektivní paměť, rozhodlo několik důvodů.

Předně se jednalo o to, že jsme se nechtěli věnovat vzpomínání jen na některé vybrané historické události, ale chtěli jsme zkoumat představy lidí o historii jako celku. Zajímalo nás, zda si lidé vytvářejí nějaké celkové představy (dalo by se říci „laické teorie“) o historii a jejím významu a jaké tyto představy jsou. Seznámili jsme se s existujícími teoretickými přístupy k problematice kolektivní paměti a nabyli jsme dojmu, že stávající konceptualizace představují jakýsi uzavřený rámec, který neposkytuje adekvátní prostor pro otázky, kterými jsme se chtěli zabývat. A navíc, výzkumy kolektivní paměti, které jsme znali, byly založeny takřka výlučně na aplikaci kvalitativní výzkumné metodologie, zejména metody *oral history*, zatímco my jsme chtěli využít i jiné přístupy; zvláště možnosti, které nabízí kvantitativní metodologie, především reprezentativní dotazníkový průzkum.

Specifičnost problému historického vědomí vynikne zejména tehdy, jestliže o něm budeme uvažovat v komparativní perspektivě. V této souvislosti se hodí připomenout, že během 19. století a ještě na začátku 20. století byla značně rozšířená představa, že dějiny mají nějaký hluboký smysl a směřují k určitému cíli. Bylo to období, ve kterém dominovalo to, co je často označováno výrazem „historismus“ (Hroch 2010: 35). Pro lidi žijící na začátku 21. století je však minulost již něčím jiným, jejich

historické vědomí má odlišný charakter. Mnohým z nich však přesto ani dnes není zájem o historii cizí, což se projevuje mj. v oblibě historické literatury a hraného i dokumentárního filmu.

Otázkou tedy je, co dnes může člověku historie nabídnout. Historik Miroslav Hroch v této souvislosti předkládá devět možných důvodů zájmu o historii (ibid.: 37):

1. Minulost je zásobnicí příběhů, které nás baví a kterým, jak se domníváme, rozumíme.
2. Odhalování historických skutečností je pro nás intelektuální výzvou.
3. Minulé události pro nás jsou nebo mají být zdrojem poučení.
4. Minulost nám poskytuje v personalizované podobě vzory hodné k následování, ale také varovné příklady.
5. Minulost je sledem událostí, které chceme pochopit, přičemž nám zároveň jde o pochopení současného světa.
6. V tomto úsilí nám může jít také o postižení základních proudů dějin a jejich obecných souvislostí či zákonitostí.
7. Minulé události mohou být zdrojem či zdůvodněním současných nároků (rodových, skupinových či národních) a také snahy o jejich legitimizaci.
8. Minulost je zdrojem hodnot, které umožňují pochopit opodstatněnost a smysl naší existence (v rovině individuální i skupinové).
9. Minulost poskytuje argumenty a podněty pro skupinovou sebeidentifikaci a soudržnost.

Je zřejmé, že pro různé skupiny lidí jsou jednotlivé důvody relevantní rozdílnou měrou. Ze společenského hlediska lze za zvlášť významný považovat zejména poslední argument. Minulost je důležitá především z hlediska naší kolektivní identity a dvou základních otázek, které s ní souvisejí, tj. kdo jsme (?) a odkud a kam směřujeme (?). Minulost tuto identitu posiluje vědomím společně sdíleného osudu, dodává argumenty pro hodnocení současného stavu a tvoří předpoklad pro hledání a utváření společné budoucnosti.

Záměrem projektu nazvaného Sociologický výzkum historického vědomí obyvatel České republiky, v jehož rámci byla tato kniha zpracována, bylo otevřít nový pohled na problematiku vztahu lidí k dějinám a na zkoumání jejich představ o minulosti. Historické vědomí je pro nás v sociologické perspektivě nejen látkou pro teoretické uvažování, ale především pro empirický výzkum, v němž považujeme za vhodné opřít se o možnosti, které nabízí různé metodologické přístupy.

Projekt byl řešen ve třech ročních etapách. V průběhu roku 2009 byla využita kvalitativní metodologie, konkrétně metoda *focus groups* k úvod-

nímu „zmapování terénu“ a k získání prvních poznatků pro přípravu dotazníku.¹ Koncem tohoto roku proběhlo první dotazníkové šetření Aktér 2009, které posloužilo zejména jako předvýzkum při přípravě druhé fáze projektu.² Tu představoval velký dotazníkový průzkum Historické vědomí, které se uskutečnilo na přelomu října a listopadu 2010.³ Třetí, závěrečná fáze zkoumání v roce 2011 byla spojena opět s využitím metody *focus groups*, jejichž cílem bylo doplnit a rozšířit informace potřebné k interpretaci získaných poznatků (podrobnosti viz v příloze). Kromě těchto základních poznatkových zdrojů byla pro účely analýz využita i některá další dostupná data, a to buď ve formě primární – výzkumy ISSP 1995, 2003, DIN 2006, Školství – věc (ne)veřejná 2008, omnibusová šetření CVVM SOÚ AV ČR a STEM – nebo sekundární (publikované poznatky z výzkumů veřejného mínění z let 1946 a 1968, tiskové zprávy CVVM a STEM, dostupné tabulace z výzkumu Historická paměť v zemích Visegrádu 10/2011).

Prezentace poznatků, ke kterým jsme v rámci řešení projektu dospěli, je rozdělena do několika obsahových bloků. Po vstupním teoretickém textu (kapitola 1), který seznamuje s obecným konceptuálním rámcem, v němž se úvahy o historickém vědomí pohybují, je nejprve představen vztah dnešních Čechů k historii (kapitola 2). V jeho rámci je sledována problematika zájmu o minulost v obecné rovině i v jednotlivých konkrétních projevech. Pozornost je věnována problematice přitažlivosti jednotlivých historických období i zdrojů, z nichž jsou informace získávány. Je zde zkoumána důležitost, která je znalosti historie přisuzována,

1 Předností *focus groups* je, že umožňují seznámit se s tím, jak chápou zkoumaný problém sami dotázaní, aniž bychom jim už dopředu vnucovali nějaké apriorní konceptuální konstrukce. Tato metoda je vhodná, chceme-li získat prvotní vhled do sledované problematiky, zjistit, jak sami lidé nahlíží na určitý problém, jak mu rozumějí, jaký přitom používají slovník a jaké emocionální naladění to v nich vyvolává. *Focus groups* je metoda, jejímž základem je diskuse s malou (cca desetičlennou) skupinou, jež využívá efekt skupinové dynamiky. Účastníci diskusí mají ve skupině tendenci podněcovat jeden druhého a rozvíjet přitom nadhozené náměty a myšlenkové linie. Vytváří se tak stimulující prostředí, v němž je možné získat od jednotlivců mnohdy zajímavější poznatky, než kdyby byli dotazováni jednotlivě (Morgan 2001, Gillernová 2000, Hendl 2005: 182–186).

V r. 2009 bylo realizováno 13 *focus groups* se zástupci obecné populace a čtyři s učiteli dějepisu na základních a středních školách, podrobnější informace viz příloha.

2 Výzkum Aktér 2009 realizovala katedra sociologie na FF UK v Praze. V jeho rámci byl respondentům položen rozsáhlý blok otázek k problematice historického vědomí. Terénní fázi zajistila v době od 13. do 21. prosince 2009 agentura STEM. Výběrový soubor 1071 dotázaných reprezentujících populaci ČR ve věku od 18 do 65 let byl vytvořen kvótní procedurou.

3 Výzkum Historické vědomí proběhl od 20. října do 5. listopadu 2010 na výběrovém souboru 1600 osob reprezentujících populaci celé České republiky (starší 15 let). Jednalo se o pravděpodobnostní stratifikovaný výběr, jehož oporou byl Registr sčítacích obvodů a budov.

i samotná úroveň znalostí, kterými občané disponují. Specifické téma představuje problematika školní výuky dějepisu.

Charakteristiku historického vědomí obyvatel České republiky podává kapitola 3. V ní se autoři pokoušejí odpovědět na otázky, čím je formování tohoto vědomí ovlivněno a jaké jsou představy Čechů o povaze historie a o možnostech jejího objektivního výkladu. Vztahem Čechů k národním dějinám se zabývá kapitola 4. Jsou zde naznačeny posuny, ke kterým došlo ve vědomí lidí od druhé světové války až do současnosti. Důraz je položen na události, místa a postavy spojené s našimi národními dějinami. Zvláštní pozornost je zaměřena na problémy interpretace českých národních dějin a způsob, jakým o nich hovoří jednotlivé společenské subjekty, dále na novodobé dějiny a sametovou revoluci, rodinné paměti, generace, národní identitu, náboženství a národní hrdost. Závěr 4. kapitoly je věnován vztahu češství a evropanství.

Na psaní této monografie se podílelo několik autorů a autorek, kteří jsou spojeni s různými odbornými pracovišti a disponují rozdílnými profesními zkušenostmi (jejich jména jsou uváděna u názvů jednotlivých kapitol či subkapitol). Velice bychom si přáli, aby se tomuto našemu autorskému týmu podařilo zprostředkovat čtenářům získané poznatky a informace takovým způsobem, aby „nezapadly“, ale staly se podnětem a inspirací pro další odborné úvahy, reflexe a výzkumné aktivity. Kniha, kterou čtenářům předkládáme, má svou strukturou i charakterem podobu textu, který se hodně blíží výzkumné zprávě. Tuto formu jsme dali práci záměrně. Očekáváme, že předložené poznatky povedou k diskusím a různým typům interpretací, jež by se následně mohly stát další součástí našeho bádání.

Jiří Šubrt, Jiří Vinopal

1. Historické vědomí a kolektivní paměť

Jiří Šubr⁴

Pojem historické vědomí je dnes pro mnohé intelektuály v postkomunistických zemích nedůvěryhodný. Tato nedůvěryhodnost je dána tím, že asociuje na předchozí marxistickou ideologii, na historický materialismus, poučky o dialektice bytí a vědomí a o významu třídního vědomí. Může do jisté míry evokovat i vzpomínky na teorii společenského vědomí, která byla během sedmdesátých a osmdesátých let rozvíjena sovětskými teoretiky – jedním z předních byl A. K. Uledov (1973) – a importována do ostatních zemí tzv. socialistického tábora (Vaněk 1980). Není tedy divu, že většina badatelů, kteří se dnes v postkomunistických zemích zabývají vztahem lidí k minulosti, dává přednost pojmu sociální (kolektivní, kulturní či historická) paměť. Pojem sociální paměti se těší v posledních dvou desetiletích ohromnému (dalo by se říci až konjunkturálnímu) zájmu badatelů, stává se tématem dnes již nepřehledného množství odborné literatury, ale i nástrojem soudobých politických a ideologických šarvátek a sporů. Pojem historického vědomí je naproti tomu spíše okrajový a z velké míry zapomenutý. Přesto ho nelze ignorovat.

Historické vědomí a kolektivní paměť mají k sobě z obsahového hlediska velmi blízko, nelze je však navzájem ztotožnit. Pohled do literatury ukazuje, že v kontextu západního myšlení je koncept historického vědomí doposud užíván a byl rozpracován v několika odborných kontextech. První z nich představuje filozofie, v níž se objevuje pojem *Geschichtsbewußtsein*. V 19. století je to filozofie života Wilhelma Diltheye (1910, 1981), na kterou ve 20. století navazuje ve své hermeneutické filozofii Hans Georg Gadamer (1979). *Geschichtsbewußtsein* je v tomto pojetí chápán jako předpoklad interpretace minulých dějů a porozumění jim.

4 Autor při zpracování této kapitoly využil náměty a připomínky Štěpánky Pfeiferové.

Je to vědomí, které je schopno posuzovat minulost podle ní samé, nikoli podle měřítek a předsudků současné doby.

V 70. letech 20. století začali s pojmem *Geschichtsbewußtsein* pracovat někteří němečtí specialisté na problematiku výuky dějepisu – Bodo von Borries (1988, 1990, 1995), Karl-Ernst Jeismann (1988), Hans Jürgen Pandel (1987), Jörn Rüsen (1994, 2001) aj. – avšak v poněkud jiném kontextu, než představovala filozofická hermeneutika. V jejich přístupu je pojem spojován především s otázkou edukativního působení a smysluplného propojení představ o minulosti s orientací na přítomnost a budoucnost.

Další podněty pak přicházejí v 80. letech 20. století, a to z oblasti narativní psychologie, jež začala být rozvíjena zejména v USA – Jerome S. Bruner (1990), Theodore R. Sarbin (1986) – ale zaznamenává odezvu i v Německu – Jürgen Straub (1998, 2005). Tento psychologický směr, jenž pracuje s pojmem *historical consciousness* (*historisches Bewußtsein*), klade důraz na to, že lidé chápou své životy jako příběhy, jejichž verze předkládají ostatním.⁵

Jako východisko k obsahovému vymezení historického vědomí může posloužit charakteristika, již podává Jürgen Straub (2005: 48–49), který spojuje historické vědomí s historicko-narativní konstrukcí a reprezentací historických významů v oblasti lidského myšlení. Peter Seixas (2004: 10) vymezuje historické vědomí jako individuální a zároveň i kolektivní porozumění minulosti. Podle Seixase je toto porozumění ovlivňováno kognitivními a kulturními faktory. Podstatné je také to, že součástí historického vědomí je historické porozumění přítomnosti a budoucnosti. Na to upozorňuje také Jörn Rüsen (2005: 66), který charakterizuje historické vědomí jako specifický orientační modus, který souží při řešení aktuálních životních situací v přítomnosti.

V diskusích, které probíhají v českém prostředí,⁶ bývá historické vědomí obsahově charakterizováno dvěma rozdílnými způsoby. V prvním případě je chápáno jako souhrn znalostí dějin, kterými disponuje určitá skupina nebo společenství lidí. V tomto pojetí bývá někdy od historického vědomí, založeného na recepci odborných poznatků, odlišováno historické povědomí jako souhrn vědění, jež má nehistoriografický,

5 Pojem *historisches Bewußtsein* se postupně prosazuje vedle pojmu *Geschichtsbewußtsein* i v německém prostředí. Viz např. (Straub 1998, Georgi – Ohliger 2009).

6 Tyto diskuse zatím u nás nevedly (pomineme-li texty publikované před rokem 1989) k reprezentativním publikačním výstupům, v nichž by bylo možné najít pokus o přesnější vymezení pojmu historické vědomí, na který by bylo možné na tomto místě odkázat. Stopy těchto diskusí lze nicméně zaznamenat na nejrůznějších domácích webových stránkách, dáme-li do vyhledavače výraz „historické vědomí“.

tj. mimoodborný charakter.⁷ V druhém případě je historické vědomí chápáno širokým způsobem jako jakýsi obecný dojem z dějin, respektive stav mysli společnosti, který je závislý na charakteru doby a má z tohoto důvodu proměnlivý charakter.

Na tomto místě je nutné konstatovat, že z obou zmíněných stanovisek se nám jeví jako bližší a badatelsky nosnější druhý z obou zmíněných přístupů, který však podle našeho soudu trpí tím, že je formulován dosti vágním způsobem a nebyl dosud převeden do podoby konzistentní a logicky uspořádané koncepce. Proto se pokusíme tento přístup dále teoreticky rozpracovat a zpřesnit. Předběžně lze konstatovat, že historické vědomí chápeme nejen jako soubor znalostí, dojmů a představ o minulosti, nýbrž především jako vědomí určitých souvislostí (respektive kontinuity, diskontinuity a změny) mezi minulostí (ukládanou do kolektivní paměti), přítomností a budoucností; jako vědomí, které přispívá k vytváření postojů lidí k současnosti a budoucnosti. Dále vycházíme z předpokladu, že toto vědomí je nějakým způsobem strukturováno, a že je tedy zapotřebí jeho struktury teoreticky identifikovat a zároveň přispět k analýze jejich fungování.

Náš přístup k historickému vědomí se programově hlásí ke koncepci sociologie vědění, a to v jejím širokém pojetí zformulovaném Peterem L. Bergerem a Thomasem Luckmannem. Oba autoři vymezují obsah sociologie vědění tak, že má zahrnovat vše, co je ve společnosti za vědění považováno (Berger – Luckmann 1999: 21). V tomto případě nás ani tak nezajímají velké soustavy vědění, představované náboženstvím, ideologiemi a utopiemi, uměním či vědou, jako právě to vědění, respektive to historické vědomí, kterým disponují „obyčejní lidé“ jako aktéři každodenního sociálního života. To, čím se ale zároveň od Bergerovy a Luckmannovy sociologie vědění významným způsobem odlišujeme, je orientace na využití možností, které v této oblasti teoretického bádání poskytuje perspektiva systémové teorie.

Historické vědomí je fenomén, který se vyskytuje v kontextu či sousedství celé řady dalších významných fenoménů, které jsou mu v té či oné míře blízké, vzájemně se dotýkají, interagují, nebo se dokonce prolínají. Jedná se zejména o náboženství, světový názor, morálku, hodnotový systém či kolektivní mentalitu. I když reálně tyto fenomény splývají, hranice mezi nimi jsou značně neostré a vzájemně se překrývají, z hlediska sociologického poznání je vhodné tyto jevy analyticky rozlišovat a zkoumat je jako relativně samostatné oblasti. Historické

7 S touto představou pracoval v 70. letech i později prof. Miroslav Hroch.